

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN DİYARBAKIR'DAKİ KAFKAS CEPHESİ KOMUTANLIĞI

ŞEVKET BEYSANOĞLU

I. Dünya Savaşı'nın ortalarındayız. Kafkas Cephesi kritik bir durumda. Muş ve Bitlis düşman işgali altında. Van-Bingöl bölgelerindeki zayıf müfrezelerin takviyeleri gerekli. Başkomutanlık, Rus ordularının daha çok ilerleyerek Diyarbakır ve çevresini almalarını önlemek, Rus Cephesi'nin sol kanadına saldırarak Erzurum'u geri almak düşüncesiyle Trakya'da bulunan 2. Ordu'nun Doğu Cephesi'ne sevkini kararlaştırır. Bu ordunun komutanı Ahmet İzzet Paşa'dır. 16. Kolordu da bu orduya bağlanır ve komutanlığına Çanakkale savaşları kahramanı Albay Mustafa Kemal atanarak Kafkas Cephesi'ne hareket emri verilir.¹

Albay Mustafa Kemal, Çanakkale dönüşü bir süre İstanbul'da kalmış, sonra bazı işlerini yoluna koymak için Sofya'ya gitmiştir. Bu sırada, Çanakkale'den Edirne'ye dinlenmek üzere gönderilen 16. Kolordu'nun komutanlığına atandığına dair 10 Mart 1916 tarihli Başkomutanlık emrini alır.² 15 Mart 1916'da Karaağaç'a gelerek görevine başlar. 24 Mart 1916'da Mardin'e gelir. Belediye Başkanı Kömürcü Hıdır Çelebi'nin evinde misafir edilir.³ 27 Mart 1916 günü Diyarbakır'a varır. Bu arada tuğgeneralliğe terfi eder.⁴

¹ Mustafa Kemal hakkında Rus Genelkurmayının görüşü şudur: "Büyük Türk komutanlarının halk tarafından en çok saygı görenidir. Cesur, muktedir, azimkâr ve azami derecede müstakil fikir sahibi olup, herkes tarafından itibar görmektedir. Şöhretini Bingazi'deki başarıları ile kazanmıştır. Çanakkale'de iki defa durumu kurtarmıştır." M. Larşer, Büyük Harpte Türk Harbi, c. II, çev. Kaymakam Bursalı Mehmet Nihat, Matbaa-yı Askerî, İstanbul 1928, s. 133.

² Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, c. II, kısım: 2, Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekâtı 1916-1918, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978, s. 39.; Uluğ İğdemir, Atatürk'ün Yaşamı, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1980, s. 78.

³ Metropolit Hanna Dolapönü, İstanbul 1977, s. 101.

⁴ Kaynakların çoğunda terfi tarihi, 1 Nisan 1916 olarak gösterilmiştir. Yaveri Şükrü Tezer, Mardin'de kaldıkları 13-14 Mart 1332 (26-27 Mart 1916) gecesi mirliva-(tuğgeneral) rütbesine terfileri hakkında şifreli tebliği almış olduklarını yazar. (Atatürk'ün Hatıra Defteri, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1972, s. 37.) T.C. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik

Bu tarihlerde Ahmet İzzet Paşa'nın komutasındaki 2. Ordu Karargâhı henüz Keşan'da bulunuyordu. Mustafa Kemal Paşa'ya 2. Ordu Karargâhı Diyarbakır'a gelinceye kadar kolordusuna ait gerekli talimatı, 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'dan alması, Başkumandanlık Vekâleti'nce buyrulmuştu. Kısa bir sürede cephe durumunu inceleyen Mustafa Kemal Paşa, almak istediği tedbirleri 3. Ordu Komutanlığı'na şu şifre ile bildirir:

“III. Ordu Kumandanlığına

1- 17. Piyade Alayını Kulp bölgesinde ve Kozma gediklerini kuzeyden korumak maksadıyla kullanacağım. Bu maksatla Diyarbakır'e ilk ulaşan taburu Hazro üzerinden dün hareket ettirdim. Bir tabur bugün, diğer tabur da yarın aynı istikamete hareket edecektir.

2- 5'inci Tümen, Bitlis cephesindeki Surem-Mergek hattında düşmanı tazyik etmektedir. Kozma gedikleri karşısında 24 Mart 332'de faaliyet gösteren üç piyade taburundan ibaret düşman kuvvetlerinin zikredilen tarihte sizlerle ciddi tezebbüste bulunmamış ve Musalla karşısında düşman faaliyeti görülmemiş olması Muş batısında bulunan düşman kuvvetlerinden bir kısmının Bitlis'e hareket ettirilmiş olması ihtimali vardır. Bu hususun anlaşılması için gerek 5'inci Tümen ve gerekse Bingöl müfrezesi genel cephesi boyunca kati tedbirlerin alınmasını emrettim.

3- Bunun üzerine 5'inci Tümenin başladığı taarruzunu kati neticeye ulaştırması için lüzum görürsem 1/2 Nisan akşamı Hazro'ya yetişecek olan 17'inci Alayı şimdilik Kulp bölgesinde bulunduracağım.

4- Kolordu karargâhı ve kolordu süvari bölüğü bugün Diyarbakır'e ulaşıyor.

5- Ben Nisanın birinci Cuma günü 5'inci Tümen nezdine hareket edeceğim. 1/2 Nisan 332 sabahından itibaren emirlerinizin zikredilen yere telgraf merkezi vasıtasıyla verilmesi istirham olunur. Silvan'dan sonra hangi telgraf merkezinde bulunacağımı ayrıca arz edeceğim.

*16. Kolordu Kumandanı
Mustafa Kemal”⁵*

Sason ve Mutki bölgelerinde bulunan milis kuvvetleri için de ilgililere şu talimatı verir:

Etüt Başkanlığı'nca yayımlanan Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, c. II, kısım: 2, s. 53., Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekâtı adlı kitapta, Albay Mustafa Kemal'in 8 Nisan 1916 günü tuğgeneralliğe yükseldiği yazılıdır.

⁵ Bu belge, Diyarbakır'daki “Komutan Atatürk Müze ve Kütüphanesi”nde bulunan, kapak ve ilk sayfaları yırtık bir askerî dergiden alınmıştır.

“1- Mutki bölgesindeki milisler, Hacı Musa Bey kumandasında olarak, Kerp - Bitlis istikameli ile Tatvan'ın batısında Korsuvak - Höyükşiyar - Kepişan - Ezgirt istikametinde Mutki bölgesi içerisinde ilerlemeye çalışacak, düşman çete ve kuvvetlerine karşı adı geçen istikametleri örtmek ve korumakla beraber düşmanın geri atılmasına çalışacaktır. Her fırsattan faydalanarak Bitlis ve Muş ovalarına doğru sarkan düşman taciz edilecektir. Hacı Musa Bey, 5'inci Tümenin Duhan Boğazı'nın batısında bulunan kuvvetleriyle aralıksız olarak irtibatta bulunacak ve Bitlis'e karşı yapılacak harekâta katılacaktır.

2- Sason bölgesinde bulunan milis ve gönüllüler, Mahuban ve Tabuk üzerlerinden Sason'a gelen istikametleri koruyacaktır. Ayrıca düşman çetelerini geri atmaya ve Bitlis-Muş ulaştırma hattı üzerine doğru ilerleyerek düşmanı taciz etmeye çalışacaklardır. Bu bölgedeki gönüllüler reislerinin emir ve komutasında bulunacaklardır. Sason Askerlik Şube Başkanı müfrezelerimizin harekâtını düzenlemek ve maksada göre sevk ve idare etmek hususunda emir ve talimat vermek ve Sason bölgesinin korunması hususunda gereken askeri tedbirleri almakla görevlidir.

3- Mutki ve Sason bölgelerindeki müfrezeler, 5'inci Tümen Komutanı'nın emrinde olup, her hususta gereken emri kendisinden alacaklardır.

4- Mahallindeki en büyük mükliye memurları dahi, müfrezelerimizin ihtiyacını sağlamak ve halkın moralini yüksek tutmak hususunda birliklerle işbirliği yapacaklardır.

5- Bu talimat, Bitlis Vilâyetine, 5'inci Tümen Komutanlığı'na, Sason Kaymakamlığı'na, Sason Askerlik Şubesi Başkanlığı'na ve Şin Müfrezes Komutanlığı'na gönderilmiştir. 6 Nisan 1916.

16. Kolordu Kumandanı
M. Kemal⁶

Henüz Diyarbakır'a hareket etmemiş bulunan 2. Ordu Komutanlığı'na gönderdiği 10 nisan 1916 günlü raporda, cephe durumu ve alınan tedbirler hakkında şu bilgiler vardır:

“1. Emirimde bulunan cephe, aşağıdaki şekilde kısımlara ayrılmıştır.

5. Tümen Cephesi:

a. Botan suyu (Van Gölü'nün 50 km güneyinde) ile Van Gölü'ne akan Güzeldere arasındaki Hizan bölgesi, burada Van Gölü güneyi müfrezesi vardır. Bunun kuvveti Yarbay Ali komutasında 1000 kişilik bir piyade taburu ile 300 milisten ibarettir.

⁶ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, c. II, kısım: 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978, s. 54.

b. *Güzeldere ile Bitlis Boğazı (her ikisi dahil) arasında bir tabur noksan olmak üzere, 5'inci Piyade Tümeni, bunun sağ kanadı ve merkezi ile Koltik -Sürüm ve batısında boğaz içinde; Delilitaş (haritada yok) hattında sol kanadıyla Hürmüz kuzeyinden, Nebat dağına kadar uzanmaktadır. 28 Mart 1916'da şifre ile arzettiğim şekilde iki piyade alayı ve bir süvari alayı tahmin ettiğim düşman, asıl mevzilerinin Sindiyan - Prhan - Kerp hattında bulunduğu anlaşılmaktadır.*

c. *Bitlis Boğazı (hariç) ile Muş - Bitlis yolu üzerinden Nuh'tan 5 km kadar doğuda bulunan Hotayta silsilesini aşarak gelen yol ile, bu yolun birleştiği İrzak Sokul arasındaki Mutki bölgesinde Hacı Musa komutasındaki gönüllü müfrezesi vardı. Bu müfrezelerin mevcudu belli ve sınırlı değildi. Bunların görevi, Bitlis batısında harekâta bulunarak, tümenin harekâtını kolaylaştırmakla beraber, Korsuvak ve Ziren'den Muş Ovası'na inerek Bitlis - Muş arasındaki düşmanın irtibatını güçleştirmektir.*

4 Nisan 1916'da Nuh'tan Korsuvak istikametine ilerleyen Rus kuvvetleri yenilmiş ve beş esir alınmıştı. Bitlis batısındaki Kerp üzerinden de bir tabur kadar düşman kuvvetinin Mutki'den merkezi olan Tatvan'a ilerlemesi üzerine, Musa Bey kuvvetlerinin bir kısmını bu düşmana karşı göndermiş ve düşmanı mağlup etmiştir. Düşmanın geriden takviye alması üzerine müfrezemiz Narvan batısında Görden suyu civarına çekilmiştir. Bu cihetten ilerleyen düşman kuvveti anlaşılammıştır. Fakat bir takım çetelerden olduğu zannediliyor. Kerp'ten gelen düşmana karşı boğazın batısında bulunan 13. Alay'ca gerekli tedbirler alınmıştı.

d. *Mutki bölgesi batı sınırı (hariç) ile Talori suyu (dahil) arasındaki Sason bölgesi kaza merkezi olan Kabılcıvaz (Sason) Askerlik Şubesi Önyüzbaşı Ahmet komutasında ve kendi reisleri de emrinde olmak üzere yeni teşkil ettiğim milis müfrezesi vardır. Bunların kuvvetleri henüz kesin bir şekil almadı. Vazîfesi, Muş'un 6 km doğusunda Kortik dağının doğusundan gelen yol ile Talori suyu vadisinin ve bu istikamette Beleki kuzeybatısındaki Mahbuban üzerinden Sason'a gelen istikametleri kapamak ve düşmanı taciz etmektir. Düşmanın 4 Nisan 1916'da bir çetesi Mahbuban'da yenilgiye uğratılmış, Tepik ve Geligözan istikametine ilerleyen diğer bir düşman çetesiyle çatışma olmuştur. Bunların sonuçları hakkında henüz bir bilgi alınammıştır.*

17. Alay Bölgesi:

Kozma dağı ve güneyinde Talori suyu (hariç) ile Murat suyu sol kıyısında Muş - Genç yolu (dahil) arasındaki Kulp bölgesinde, 27 Mart 1916'da Çabakçur müfrezesi cephesine düşman tarafından yapılan taarruzlar üzerine, dağılmaya başlayan milislerin Lice ve Hani'den gönderilen milis ve jandarmalarla takviye edilerek, direnmeleri sağlanmış ve bunlar halen 700 kadar milis ve 70 kadar jandarmadan kurulu bir kuvvet

halinde Şin'de ve Şin kuzeyindeki Kozma gediğinde ve Kozma dağının doğu ve batısından Şin'e gelen yollar üzerinde bulunmaktadır.

Mahallinde vasıta tedarik edilerek, çabuk bir şekilde Diyarbakır'a taşınan 17. Alay Makinalı Tüfek Bölüğü, yarın Hazro üzerinden Kulp bölgesine gönderilecektir. Şimdilik kendisine Kulp bölgesinin komutanlığını verdiğim alay komutanının görevi Kozma dağı geçitlerini kuzeyden korumak ve milis gönülleri ile Muş ve Murat suyu arasındaki sahada taarruzî hareketlerle düşmanı taciz ve işgal etmektir.

Bu bölgede 4 Nisan 1916'da Kozma gediği ile bunun 8 km kadar doğusunda Gerliye kenim arasında Şin üzerine yürüyen 400 kişilik bir düşman kuvveti yenilgiye uğratılarak, şekilme zorunda bırakıldı. Aynı günde kuvveti tahmin edilemeyen bir düşman faaliyeti görülmektedir.

4. Palo Bölgesi:

Bölgede Diyarbakır'dan, Lice'den, Palo'dan ve Harput'tan getirilen, sayıları bini geçen milis ve jandarmalardan kurulu müfrezeler bulunmaktadır.

29 Mart 1916'da Dersim asileri, Peri suyundan Palo'ya iki saat mesafeye kadar tahribat yaparak, ilerlediler. 3 Nisan 1916'ya kadar olan çatışmalarda, asiler 100 kadar ölü vermiş, kalanları kâmilten tenkil edilerek Peri suyunun kuzeyine atılmıştır. Müfrezelerimiz Palo'nun 30 km kuzeyi, Çoluk'in 50 km batısında adı geçen istikameti koruyacak surette bilfiil ve Golan hattından Peri suyu kıyısında gereken emniyet tedbirlerini almışlardır.

Bu müfreze, Çapakçur Müfreze Komutanlığı'na bağlanmış olup bir kısım kuvvetle de Çapakçur müfrezesi takviye edilmiştir. Genel Dersim Sancığı'nda ve teşkilât babında 3. Ordu Komutanlığı'nın ve Elazığ Vilâyeti'nin alabildikleri tedbirleri sordum, fakat henüz hiçbir cevap alamadım.

5. Emrimde bulunan cephenin kanatları aşağıdaki kuvvetlerle irtibat ve temastadır:

Sağ kanattan Musul Grubu ile irtibat yapılmıştır. Adı geçen gruba iki bölük piyade, iki adı toptan ibaret bir kuvvetle, Şemdinan ve diğer iki kolundan birisi Rayet, diğeri Savuçbulak ile Tenaviz arasındadır.

Sol kanattan, 3. Ordu'nun, Kiğı -Oğnut arasındaki Mendellu- Çatma hattında bulunan 36. Tümen kanadı (200 kişiyi aşmıştı) Elazığ'da büyük kısmıyla toplanan 13. Tümen'le temas ve irtibatla bulunmaktadır.

Bundan sonra, 3. Ordu ile temas muhafaza edilmekle beraber, alacağım tertibat ve önemli olaylar hakkında zaman zaman bilgi verilecektir.

Kolordu Karargâhı ve Süvari bölüğü ancak Diyarbakır'e gelecektir. Erzak depolama ve taşıma aracı tedariki emirlerinin temin ve uygulanması ve yollar hakkında gereken tedbirleri iki ilâ üç güne kadar ikmal ettikten sonra, Bitlis cephesini denellemek ve tetkik etmek üzere hareket edeceğim. Hareket günümü ve yolda irtibat işini ayrıca arz edeceğim.

*16. Kolordu Kumandanı
Tuğgeneral Mustafa Kemal''⁷*

Bir süre sonra 2. Ordu Karargâhı'nın Diyarbakır'a alınması üzerine 16. Kolordu Karargâhı da Diyarbakır'dan Silvan'a taşındı (16 Nisan 1916). Bu kolordunun savunma alanına giren Doğu Cephesi bölümü, Van Gölü güneyinden Çapakçur Boğazı'na kadar olmak üzere, yaklaşık 80 km lik bir uzunlukta idi. Muş ve Bitlis Cephelerinde incelemelerini sürdüren Mustafa Kemal Paşa, Bitlis Boğazı içinde sıkışıp kalan 5. Tümen Karargâhı'nı ve bu tümenin düzeltilmeye muhtaç savaş hattını, buldukları durumdan kurtarmak lüzumu üzerinde önemle durur ve ilgililere gereken emirleri verir. Muş Cephesi'nin de düzeltilmesi icap etmektedir. Her iki cephenin de düzeltilmesinin, Muş ve Bitlis'in düşmandan geri alınmasıyla mümkün olabileceği kanaatına varır. Silvan'a dönünce yapılacak taarruz için gerekli hazırlıklara başlanılmasını 5. ve 8. Tümen Komutanlıklarına bildirir. Bu arada önemli bir sorun haline gelen iâşe sorununu da çözümler. Temmuz ayı sonlarında yaptığı teftiş ve aldığı bilgiler, taarruz zamanının geldiği sonucunu verince 5 Ağustos 1916'da taarruz emrini verir. Çetin savaşlar sonunda 7 Ağustosta Muş ve bir gün sonra da Bitlis geri alınır. Mustafa Kemal Paşa, 2. Ordu Komutanlığı'na çektiği 26 Temmuz 1332 (8 Ağustos 1916) tarihli telgrafta zafer haberini şöyle veriyordu:

“İkinci Ordu Kumandanlığına

Muş dün ve Bitlis bugün kolordumuz tarafından zapt ve işgal edilmiştir. Mağlup edilmiş düşman kuvvetleri takip edilmektedir.

*16. Kolordu Kumandanı
Mustafa Kemal''⁸*

O tarihlerde Diyarbakır'da karamsar bir hava esmektedir. Van, Bitlis, Muş yörelerinden kente akın eden göçmenlerin perişan durumları, Rus

⁷ a.g.c., s. 56-58.

⁸ Usman Eti, Güncydoğu, Ankara 1938, s. 52.

ordusundaki Ermeni kuvvetlerinin halka yaptığı zulüm ve işkence olayları, halkta büyük bir telâş ve heyecan yaratmış, onları şaşkına çevirmiştir. Rusların yakında Diyarbakır bölgesine de saldırma korkusu, bu heyecan ve şaşkınlığı daha da artırmaktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın bu zafer haberi büyük bir sevinçle karşılandı. Halkın morali düzelmiş, kentte bir bayram havası esmeye başlamıştı. İkinci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa verdiği cevapta şöyle diyordu:

"Bitlis'te 16. Kolordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Kumandanızda bulunan askerlerinizi hüsn-ü muhafaza ederek, lüzumu zamanında dahiyâne kudret ve hamasetle ifa buyurduğunuz kahramanâne hizmetten dolayı zât-ı âlinizi tebrik ve teşekkürlerimi bildiririm.

*2. Ordu Kumandanı
Müşir Ahmet İzzet"⁹*

Mustafa Kemal Paşa'nın yaveri Şükrü Tezer, bu savaşı şöyle anlatır: "Karargâhı Bitlis deresi içinde bulunan 5. Fırka'ya bağlı kuvvetlerin işgal eylediği bütün cephe boyunca başlayan taarruz hareketi, düşmanı, tutanabildiği yerlerden söküp atmak suretiyle fırka lehine inkişaf ederek çok kısa bir müddet zarfında, yani taarruzun başladığı tarihin üçüncü günü, Bitlis'in geri alınmasına muvaffakiyet hasıl olmuştu.

Rusların, Bitlis'i elden bırakmamak uğrunda gösterdikleri anûdane mukavemetin, Türk süngüsüyle kırılması karşısında ileri harekâta devam olunarak Bitlis'in geri alınması tarihinden iki gün sonra da Van Gölü kıyısında bulunan Tatvan kasabası, birliklerimiz tarafından işgal olunmuş ve düşman, bu mevkiiden 30-40 kilometre kadar daha gerilere çekilmeye mecbur bırakılmıştı (...) 8. Fırka kuvvetleri de bulunduğu Bayrakaltı mevkiinden aynı tarihte taarruza geçerek her iki cephe üzerinde cereyan eden savaşlar sonunda, Bitlis ve Muş'un geri alınmasına ve böylece düşmanı bu cephede de hayli geri atarak Muş ilerisinde yeni bir savunma hattı kurulmasına muvaffak olunmuştu."¹⁰ Ancak, 2. Ordu'nun yarısının henüz cepheye gelmemiş olması; 3. Ordu'nun Erzincan batısına çekilme zorunda bırakılması; ikmal ve iâşe zorlukları, kazanılan bu zaferin daha da genişletilmesini önledi. Ruslar kuvvetlerimizi parça parça yenmeyi

⁹ a.g.e., s. 52.

¹⁰ Şükrü Tezer, Atatürk'ün Hatıra Defteri, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1972, s.

plânlamışlardı. Mustafa Kemal Paşa, bu zaferiyle düşmanın taktiğini önlemiş oldu.¹¹

Muş ve Bitlis'in geri alınması üzerine Mustafa Kemal Paşa'ya altın kılıçlı imtiyaz madalyası verildi.

Çapakçur Savaşları

Ağustos ayı içinde Ruslar bu defa Çapakçur (Bingöl) Cephesi'nde taarruza geçtiler. Burası 16. Kolordu Cephesi'ne bitişik bulunuyordu. 16. Kolordu'nun 8. Tümen'i ile 3. Kolordu'ya bağlı 7. Tümen, yan yana idi. Bu iki tümeni Murat nehri birbirinden ayırıyordu. Ordu Komutanlığı 7. Tümen'i de Mustafa Kemal Paşa'nın emrine vererek, savaşı idare görevini kendisine yükledi. Bu sırada Çapakçur Boğazı'nı savunan 14. Tümen Komutanı Ali Fuat Cebesoy, bu savaşlara ve Mustafa Kemal Paşa'ya ait bir hatırasını şöyle anlatır: "1916 yılı yazlarında Çapakçur Boğazı'nın müdafaasında Ruslarla yaptığımız kanlı muharebenin son safhasına kadar birbirimizi görmememiz mukaddermiş. Ben kumandanı bulduğum 14. Tümen'le Çapakçur Boğazı'nı çok üstün Rus kuvvetlerine karşı savunurken, tümenimin önemli bir kısmını kaybettiğim sırada, Muş'taki 7. Tümen'i alarak imdadıma koşmuş olan 16. Kolordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa, yandan ve bütün şiddetiyle düşmana karşı taarruza geçmiş, beni düştüğüm müşkül ve tehlikeli durumdan kurtarmış, bu suretle Çapakçur Boğazı'nın müdafaası başarıyla ve şanla sonuçlanmıştı.

Bu başarı günlerinin birinde, Çapakçur dağlarının en yüksek bir noktasında bulduğumuz akşam O, savaş meydanlarında kolağalığından, generalliğe ben de albaylığa yükselmiş bulunuyordum. Şimdi O, bir üst rütbede ve benim âmirim, kumandanım mevkiinde idi. Maiyetim ve emir subaylarım ile beraber kendisine mülâki oldum. Üç adım kala ayaklarımı sertçe birbirine vurarak selâm resmini ifa ettim, aynı vekar ve ciddiyetle selâmımı aldı.

— Hoş geldiniz, Ali Fuat Beyefendi, dedi. Sonra birden bana doğru yürüdü.

— Fuat, kardeşim, diye boynuma sarıldı; kucaklaştık. Durumu kısaca anlattı: — İkinci Ordu Kumandanı'nın, seni iki piyade alayı ile ihtiyatsız olarak yalnız bırakmış olmakla boğazın stratejik değerini takdir etmediğini gördüm. Yardım için Ordu Kumandanı'na teklif ettim ve onun emrini

¹¹ Atatürk, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, Ankara 1980, s. 72.

beklemeden derhal harekete geçtim. Tanrı'ya şükürler olsun, seni kurtardım.

Çapakçur'un meşe ve çam ormanlarıyla bezenmiş, o yüksek tepeleri üzerinde o akşamı hâlâ hatırlar ve heyecanla ürperirim.”¹²

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN SİLVAN'DAKİ YAŞANTISI

Mustafa Kemal Paşa, Silvan'da bulunduğu süre içinde mülkiyeti o tarihlerde Hazrolu Mehmet (Budak) Bey'e ait olup sonradan çiftçi Emin Yörük'e intikal eden evde kaldı (Resim: 1). Karargâh binası ise, Silvanlı Sadık (Üstün) Bey'e ait olup şimdi Gazi İlkokulu olan bina idi (Resim: 2).

Silvan Kâzım Karabekir İlkokulu eski müdürü Mehmet Çelik, 1972'de 79 yaşındaki babası Kasım Çelik'ten naklen Mustafa Kemal Paşa'nın Silvan'daki yaşantısıyla ilgili şu bilgileri vermiştir: “Mustafa Kemal Paşa, haftada, bazen on günde bir, bizim manifatura mağazasına gelir, oturur; Sadık (Üstün) Bey'le tavla oynardı. Bir gün Rusların Muş'un Şinik ve bazı şimal köylerini işgal ettikleri ve köylülere işkence yaptıkları haberi geldi. Paşa, hemen cepheye gitti, bu köyleri işgalden kurtardı ve bir miktar Rus askeri esir alarak Silvan'a döndü.”, “Mustafa Kemal Paşa beraberinde iki yetim kız getirmişti. Bu kızlar 9-10 yaşlarında olup, Paşa'nın emriyle halen Zekeriya Öztekin'e ait olan evde yaşlı, kimsesiz bir kadınla oturuyorlardı. Kendilerine Katar Komutanı (Levazım Müdürü) Şevki Bey bakar, geçimlerini sağlardı. Bu kızların isimleri Nigar ve İkbâl idi.” “Bir gün Paşa'nın Levazım Müdürü Şevki Bey, bizim bahçeden iki kavak ağacı kestirdi. Ben engel olmak istedim. Beni azarladı ve bir tokat attı. Sabahın erken saatleriydi. Ben de gidip Paşa'nın evinin kapısını çaldım. Kapıyı açan Paşa, ne istediğimi sordu. Durumu anlattım. Paşa çok üzüldü ve: ‘Bir dakika bekle’ diyerek içeri girdi. Dönüşünde iki altın getirerek: ‘Al çocuğum, bunlar senin kesilen kavaklarının parası’ dedi. Sonradan duyduğuma göre, Şevki Bey'i de epey azarlamış. Ben o zaman henüz pek gençtim. Paşa'nın bu davranışına hayran kalmıştım. Paşa, halkı seven, adaleti seven bir zattı.”

Hazrolu Seyfeddin Budak'tan alınan iki hatıra: “Mustafa Kemal Paşa 16. Kolordu Komutanı olarak Silvan'a geldiği günden itibaren onu meşgul eden önemli işlerden biri de ordunun erzak ve iaşe durumu idi. Paşa, ailemizden en çok Mehmet Bey'le muhabere eder, Hazro'ya geldikçe ona misafir olurdu. Bir gün yine karargâh subaylarıyla birlikte Hazro'ya geldi ve Mehmet (Budak) Bey'e misafir oldu. O gün, öğle yemeğinde çok çeşitli ve

¹² Ali Fuat Cebesoy, Sınıf Arkadaşım Mustafa Kemal, İstanbul 1967, s. 158-159.

nefis yemeklerle ağırlanan Paşa, sofraya davet edildiği zaman: ‘Asker cephede aç iken ben bu nefis yemekleri yiyemem’ diyerek sofraya oturmaz. Mehmet Bey hemen ortaya atılır: ‘Paşam, askerin bir aylık ekmeğe ihtiyacını temini üzerime alıyorum. Siz yeter ki bizi bu şereften mahrum etmeyin’ deyince hep birlikte yemeğe otururlar. Hemen o gün Mehmet Bey 800 kile (bir kile buğday 300 kilodur), Hatip Bey 400 kile, durumu müsait olan halktan da 500 kile buğday toplanarak Levazım Müdürü Şevki Bey’in emrine verilir. Mehmet ve Hatip Beyler bölgeyi dolaşarak kolordunun ekmeğe ihtiyacının bir aylığını temin ederler.”, “Yine bir gün Paşa, Mehmet Bey’le sohbeti sırasında sorar: ‘Yine bir gün bu taraflara gelirim Hazro dağları beni saklar mı?’ Mehmet Bey şu cevabı verir: ‘Biz de, Hazro dağları da hepimiz sana feda, emrindeyiz Paşam.’ Mehmet Bey bu hâtırasını anlatırken, hep şöyle derdi: ‘Düşünüyorum, gerçekten Paşa buraya gelseydi verdiğimiz sözü tutabilecek miydik?’¹³

1981 yılında 75 yaşında bulunan Silvanlı Fatma Nine’den derlenen bir hatıra: “Mustafa Kemal Paşa Silvan’a geldiği zaman ben 10-12 yaşlarındaydım. Paşa’nın çadırı Sadık (Üstün) Bey’in konağının önünde idi. Paşa ile Sadık Bey kan kardeşi olmuşlardı. Birbirlerini çok sevdiklerinden Paşa, Sadık Bey’in oğlu Recep’in de kirvesi olmuştu. Biz çocuklar, her gün Paşa’nın çadırının önünde toplanır, kendisini görmek için saatlerce beklerdik. Paşa, çadırından çıktığında bizleri okşar, şeker verir, fakirlere elbise dağıtırdı. Bir gün, Hazro’lu Mehmet Bey, bizim eve geldi. Mustafa Kemal Paşa’nın bana gönderdiği elbiseyi ve yüzüğü verdikten sonra, büyük anneme: ‘Mustafa Kemal Paşa bu kızını evlâtlık almak istiyor’ deyince, büyük annem, hem sevindi hem üzüldü. Ağlayarak: ‘Bu kız, yedi şehidin hatırasındır. Babam, amcalarım, dedem hep şehit oldular, bir bu kız kaldı, nasıl vereyim?’ cevabını verdi. Böylece bu büyük şansını yitirmiş oldum. Hâlâ o büyük insanın nurlu yüzü gözümün önünde durur. Evlâtlığı olmamanın ezikliği var içimde.”¹⁴

Kulp’lu Hakkı Tel’in anlattıkları: “Babam Sabri, Mustafa Kemal Paşa’nın milis kuvvetlerinde binbaşı idi. Kulp’taki büyük evimizi hastahane için boşaltarak Paşa’nın emrine verdi. Paşa Şin yaylasında çadırını bir ceviz ağacının altına kurdu. Temmuz ayında Ruslar taarruza geçtiler; 8’inci Fırka çok zayıf oldu. Darakuluk’ta yapılan bu savaşta Alay

¹³ Şevket Beysanoğlu, Cumhuriyetin 50. Yılında Diyarbakır, 1973 İl Yıllığı, Ankara 1973, s. 95-97; Aynı yazar, Atatürk ve Diyarbakır, 1981, s. 84-86.

¹⁴ Ayşe Begül, Mustafa Kemal Paşa Silvan’da İken, Kara Âmid Dergisi, sayı: 15, s. 49-50.

Kumandanı Recai Bey şehit oldu. Mersinli Binbaşı Turgut Bey bacağında yaralandı. Hastahane olarak kullanılan evimize getirildi; tedavi sırasında o da öldü. 8'inci Fırka Kumandanı Rifat Bey'le Anduk dağına çıkıldı. Rus taaruzunu durdurmak için tedbirler düşünüldü.”

Kulp'lu Hacı Süleyman Uğur, şu tamamlayıcı bilgiyi veriyor:

“Rusların ilerlemek istedikleri üç yol vardı: Bitlis yolu, Kulp yolu ve Çapakçur (Bingöl) yolu. Bunların en önemlisi Kulp yolu idi. Buradan geçerse Diyarbakır'a varırlardı. Kordik Rusların, Kozma dağı bizim kuvvetlerin elinde idi. Şin yaylasında Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları toplandılar. Rusları vadi içine çekmek için geri çekilmeyi plânladılar. Ruslar Pomak'a gelmeden ateş edilmemesine, böylece tamamen pusuya düşmelerinin sağlanmasına karar verdiler. Yedi aşiret Rus kuvvetlerine karşı cephe aldı. 14 yaşından yukarı herkes silâh altına alındı. Aşiretin, daha doğrusu milis kuvvetlerinin başında, Konuklu Şeyh Muhammed Emin bulunuyordu. 8'inci Fırka ile Kulplular ve milis kuvvetleri, Ruslara karşı kahramanca çarpıştılar ve Rusları yendiler.”¹⁵

Mustafa Kemal Paşa Silvan'da bulunduğu sıralarda, 7 Kasım 1916'dan 24 Aralık 1916'ya kadar, bir buçuk aylık bir süreyi kapsayan günce tutmuştur. Atatürk'ün Hatıra Defteri adlı kitapta yayımlanan bu günceden (s. 65-92), Mustafa Kemal Atatürk'ün Silvan'da 16. Kolordu Komutanı iken en çok Sadık (Üstün) Bey, Ali Ağa (Azizoğlu), Hazrolu Mehmet (Budak) ve Hatip (Budak) Beylerle görüştüğü; kaymakamın Adil (Tigrel) olduğu; Cemil Çeto, Mutki aşireti reisi Hacı Musa ve kardeşi Nuh Beylerle bu süre içinde tanıştığı; boş zamanlarını bazen ava gitmek, çoğunlukla kitap okumak, arkadaşlarıyla bazı konuları tartışmakla değerlendirindikleri anlaşılıyor.¹⁶

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN II. ORDU KOMUTAN VEKİLLİĞİ

Ahmet İzzet Paşa'nın bir süre izinli olarak İstanbul'a gitmesi sebebiyle kendisine vekâlet etmesi hakkında aldığı emir üzerine¹⁷ 1 Kanunevvel 1332

¹⁵ Ali Sarısu, Mustafa Kemal Paşa Kulp'ta, Kara Âmid Dergisi, sayı: 15, s. 52-53.

¹⁶ Şükri Tezer, Atatürk'ün Hatıra Defteri, T.T.K. Yayını, Ankara 1972

¹⁷ İslâm Ansiklopedisi'nin “Atatürk” maddesine ekli kronolojide (c. 1, s. 805) II. Ordu Komutanlığı Vekilliği'ne atanma tarihi, 5 Mart 1917 ve asil oluş tarihi de 18 Mart 1917 olarak gösterilmiştir. Türk Ansiklopedisi'nde ise 20 Mart 1917'de II. Ordu Komutanlığı Vekâleti'ne getirildiği yazılıdır (c. 4, s. 93).

Atatürk'ün bu tarihlerde tuttuğu güncenin 12 Aralık 1916 (29 Teşrinisani 1332) günkü notlarında şu kayıt var: “Bugün akşam Tahsin Bey'den bir sene kıdem zam olunduğu ve İzzet Paşa'nın gaybubeti müddetince İkinci Orduya vekâleten tayin buyrulduğum telgrafi geldi.”¹³

(14 Aralık 1916) Perşembe günü, Silvan'dan ayrılan Mustafa Kemal Paşa, otomobille üç buçuk saatte, Diyarbakır'a vardı. Kendi Kolordusuna da Ali Rıza Paşa vekil olarak atanmıştı. 16 Aralıkta II. Ordu Karargâhı'nın bulunduğu Sekerat'a varan Paşa, İzzet Paşa ile görüşerek vekâleti devraldı. Burada Ordu Kurmaybaşkanı Albay İsmet (İnönü) Bey'le görev arkadaşı oldu.¹⁸ İsmet Bey'den ordunun durumu hakkında bilgi aldı. Kışın doğurduğu iâşe güçlükleri yüzünden ileri hatlarda bazı hafif birlikler bırakarak cepheyi geriye almayı kararlaştırdılar.

Ahmet İzzet Paşa'nın mezuniyetten dönüşü üzerine vekâlet görevi sona eren Mustafa Kemal Paşa da Sekerat'tan ayrılarak, 1917 yılı Ocak ayı içinde, Silvan'a geldi. Şubat ayında, Başkomutanlık Vekillikinden Hicaz Kuvve-i Seferiyesi adı altında kurulacak yeni bir ordunun başına geçmesi emrini aldı. Hemen Şam'a hareket etti. Hicaz'ın ve Suriye'nin genel durumunu inceledikten sonra, durumu o günlerde Şam'da bulunan Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya arz ederek O'nu, böyle bir ordunun kurulması fikrinden caydırdı. Kendisine bu defa II. Ordu Komutanlığı teklif edildi. Mustafa Kemal Paşa'nın, II. Ordunun Ahmet İzzet Paşa'nın emrinde bulunduğu bahisle gösterdiği tereddüt üzerine Enver Paşa'nın, II. Ordu ile III. Ordunun "Kafkas Orduları Grubu" haline getirilerek İzzet Paşa'nın komutasına verileceğini açıklaması sonunda, teklifi kabul etti.

Aralık 1916 (30 Teşrinisani 1332) tarihli notta da: "İzzet Paşa Hazretleri de birkaç gün mezunen İstanbul'a gideceğinden vekâlet etmek üzere Ordu Karargâhına hareketim emrolundu. Yarın hareket edeceğimi ve bir yük otomobili gönderilmesini rica ettim" deniliyor. Bir gün sonraki notta ise: "Silvan'dan oto ile 3.5 saatte Diyarbekir'e geldim" diyor. (Bk. Şükrü Tezer, Atatürk'ün Hatıra Defteri, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1972, s. 86-87.)

¹⁸ İsmet İnönü, Hatıralar'ında, Atatürk'le ilk tanışmalarını şöyle anlatır: "1917 yılının başında, galiba Mart ayında, Ordu Kumandanı Ahmet İzzet Paşa izinli olarak İstanbul'a gitti ve orada hastalandı. Kolordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa, Kumandan Vekili olarak Sekerat'a geldi. Atatürk'le vazife irtibatı içinde ilk defa beraber bulunuyorduk. Mevsimin kânunlar olduğunu hatırlıyorum. Atatürk gelir gelmez kurmay başkanı olarak benimle çalışmaya başladı. Kıtaların vaziyetini, gelecek ihtimaller hakkında ne düşündüğümü etraflı olarak sorduktan sonra, önümüzdeki kış, orduca alınması lâzım gelen tedbirleri bilmek istediğini söyledi. İzinli giden ordu kumandanı ile ve İstanbul'la olan konuşmaları anlattım ve kendi teklifimi söyledim. Atatürk fikrimi kabul etti ve derhal tatbika koymak için emir hazırlanmasını istedi (...). Atatürk'le vazife başında ilk tanışmamız bu suretle olmuştur. 1917 başlarında Kafkas Cephesi'nde Kolordu Kumandanı olmuştum. Ordu Kumandan Vekili Atatürk'ün emrinde ve yakınında kumandan olarak çalışmaya başladım. Az bir zamanda Mustafa Kemal Paşa, beni iş başında tanımış ve itimat etmişti (...). Vazife icaplarıyla Atatürk beni Diyarbakır'daki karargâhına çağırırdı. Her gidip geldiğim gün benim için maddî, manevî dinlenme ve kuvvetlenme vesilesi olurdu." (Sabahattin Selek, İnönü'nün Hatıraları, İstanbul 1969, s. 157-158-160.)

Atatürk'ün Hatıra Defteri kitabında açıklandığına göre (s. 107), 11 Mart 1917 tarihi sıralarında, Elazığ'da bulunan II. Ordu Karargâhı, yerinde kalmak suretiyle ve Ahmet İzzet Paşa komutasında olarak "Kafkas Orduları Grup Karargâhı" adını almış; Silvan'da bulunmakta olan 16. Kolordu Karargâhı da II. Ordu Karargâhını teşkil etmek üzere Diyarbakır'a taşınmıştır.

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN II. ORDU KOMUTANLIĞI

5 Mart 1917'de II. Ordu Komutanlığı'na atanan Mustafa Kemal Paşa, 13 Mart 1917'de Diyarbakır'a geldi. Silvan'da bulunan 16. Kolordu Karargâhı da II. Ordu Karargâhı'nı oluşturmak üzere Diyarbakır'a alındı. Karargâh binası, İçkale'de şimdi Komutan Atatürk Müze ve Kütüphanesi olan bina idi (Resim: 3). Kendisi de bir süre, eski Osmanlı Bankası, halen Kavasisagir Sokağı'nda bulunan Hacı Sinan Özbastacı'ya ait evde oturdu (Resim: 4). Sonra Mardin Kapısı dışındaki Seman ve Pamuk diye anılan iki köşkü ikametgâh olarak kullandı. Bu iki köşk, sonradan belediyece satın alınarak bunlardan, Paşa'nın bizzat oturduğu Seman köşkü 1937'de mükemmel bir şekilde onartılmış ve "Atatürk Köşkü" adıyla anılır olmuştur. Atatürk'ün doğumunun 100. yıldönümü sebebiyle bu köşk, 1981'de yeniden onarılmış; bahçesi ve çevresi güzel bir şekilde düzenlenmiş bulunmaktadır (Resim: 5).

13 Mart 1917 tarihinde görevine başlayan Mustafa Kemal Paşa, birliklere şu emri yayımladı: "*Allah'ın inayeti ve beni seven kalplerin sevgi ve güvenine dayanarak başarılı olacağımıza tam bir inançla II. Ordu emir ve komutasını üzerime aldım. Sayın komutan ve bütün kahraman silâh arkadaşlarımı saygı ve samimiyetle selâmlarım.*"

Aynı gün bölgesinde bulunan vali ve mutasarrıflarla Diyarbakır Posta ve Telgraf Başmüdürlüğü'ne şu buyruğu yolladı: "*Allah'ın inayetiyle Diyarbakır'a giderek II. Ordunun emir ve komutasını üzerime aldım. Öteden beri olduğu gibi ordunun başarısına ait olan yardımlarınızın devamını temenniyle en samimi saygularımı tekrar ederim, efendim.*"¹⁹

Ordu cephesi genellikle olaysız bir durumda bulunuyordu. Mustafa Kemal Paşa, 2 nisan 1917'de birlik komutanlarına, menzil müfettişliğine ve Diyarbakır PTT Başmüdürlüğü'ne, ordu karargâh şubelerine gönderdiği genelgede: "*Diyarbakır postahanesinin her gün öğle zamanı İstanbul'dan saat ayarı*

¹⁹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978, s. 255. (Metinlerin, günümüz Türkçesine çevrildiği anlaşılıyor.)

yapacağını, birlikler, karargâh ve menzil müfettişliğinin en yakın PTT merkezleriyle saatlerini ayar etmelerini, Diyarbakır PTT Başmüdürlüğü bütün merkezlerin saatlerini, İstanbul ayarı ile her gün öğle üzeri ayar etmek suretiyle İstanbul enlemine göre bütün II. Ordu birliklerinin saatlerinin birleştirilmesi mümkün olacağını ve bu saatin görüşmelerde, raporlar ve askerî harekât için esas kabul edileceğini” bildirdi. Bunun uygulanmasına 3 Nisan 1917’de başlandı.

Bu tarihte II. Ordunun genel durumu şöyle idi:

“1) 5. Tümen Bitlis’te olup, iki alayı ile Rahva boğazı iki tarafında ve Ortap-Tahtalı-Kotni hattındadır. Van’ın güneyi Gevaş’ın 15 km batısında Pişvan’ın civarında bir müfrezeyele gözetlenmektedir.

2) 2. Kolordu: İki alaydan ibaret, örtme birlikleriyle Masalla deresi-Sigi-Karir dağı hattında olup, diğer iki alayı ile Murat güneyinde Carir-Modan-Pınarçeşme-Robcan hattında asıl mevzide bulunmakta, bir alayı da Lice ve Hani arasındaki köylerde ihtiyattadır.

16. Kolordu’nun lağvı üzerine, evvelce bu kolordunun emrinde bulunan 8’inci Tümen’in, Kortik güneyinde ve Kozma’da zayıf müfrezeleri bulunmaktadır. Bir alayı Şin boğazı içinde, kademeli bir surette, diğer bir alayı Pasur (Kulp)’da, 23. Alay’ı da 5. Tümen’in ihtiyatı olarak, Ziyaret civarındadır. 5. Tümen ile 8. Tümen arasındaki bölgede, Mutki ve Sason müfrezeleri vardır.

3) 4. Kolordu: İki alaydan ibaret örtme birlikleriyle Maskan-Uzunmeşan-Çöp suyu hattında olup, büyük kısmıyla Gökdere dağı-Çille dağı hattında asıl mevzidedir.

48. Tümen, Külüşkür civarında bulunmaktadır. Dersim dahilinde Nazimiye, Hozat ve Çemişkezek’te ufak müfrezeler bulunmaktadır. Acemi olarak gelecek ikmal erlerinin eğitim ve öğretimini yaptırmak üzere 5. ve 8. Tümenlerden ikişer tabur, eğitim kadroları ile Savur’da ve 2. Kolordu’dan iki yedi tabur eğitim kadrosuyla Urfa’da, 4. Kolordudan dört, beş tabur eğitim kadrosuyla Elbistan’da bulunmaktadır.

Rusya’da büyük karışıklıklar olduğu; bir hafta evvel düşmanın bir kısım piyade kuvvetinin Erzincan’dan Erzurum istikametine çekildiği; Kazak alaylarının daha evvel gitmiş olduğu; başka bir söylentiye göre de Rusların tamamen çekilecekleri, haberlerinin Erzincan’dan gelen bir köylüden öğrenildiğini 4. Kolordu Komutanı orduya bildirdi.

5. Tümen ve 4. Kolordu bölgelerinde önemli bir olay olmadı. Yalnız 2. Kolordu Cephesinde, 2350 rakımlı tepeye doğru gelen düşman kuvveti 2-3 Nisan 1917 gecesi keşif kollarımızla karşılaşmış ve çatışma başlamıştı. Bu

çatışma hakkında kesin bir rapor alınmadığından, sonucu anlaşılammıştır. Kolordunun diğer cephelerinde durgunluk devam etmektedir.”²⁰

Ordunun en belirgin sorunu işe meselesi idi. Paşa, bunu çözümlmek için bölge dahilindeki vali ve mutasarrıfların her birine ayrı ayrı tebligatta bulunarak Diyarbakır'a davet etti. Birkaç gün süren toplantı sonunda, işe meselesinin çözüm yolları tespit edilerek gerekli kararlar alındı.²¹

Mustafa Kemal Paşa, Nisan ayı sonlarında, beraberlerinde Kurmay Başkanı İzzettin (Çalışlar), Harekât Şube Müdürü Binbaşı Şemsettin (Şener) ve bir-iki mülhak subay olduğu halde, eskiden II. Ordu'nun o sıralarda 4. Kolordu'nun karargâh merkezi olan Sekerat'a giderek İsmet (İnönü) Bey komutasındaki 4. Kolordu birliklerini denetledi. Bu arada, II. Ordu'ya bağlı Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa komutasındaki Kolordu'ya da uğradı. Buradan Kafkas Orduları Grubu Karargâhı'nın bulunduğu Elazığ'a giderek komutan Ahmet İzzet Paşa'yı ziyaret ve kendisiyle cephe durumu hakkında gerekli temaslarda bulunduktan sonra Diyarbakır'a döndü.²²

3 Temmuz 1917 gecesi Diyarbakır Valisi Bedrettin Bey'in evinde Mustafa Kemal Paşa şerefine hususî bir ziyafet verilmektedir. Ordu ve vilâyet erkânından bazıları da bu ziyafete katılmışlardır. Bu sırada, Başkomutanlık Vekili Enver Paşa'dan “zata mahsus” şifreli bir telgraf gelir. Telgrafta: “Teşkili derdest bulunan VII. Yıldırım Ordusu Kumandanlığı'nı bilâkaydüşart kabul edip etmeyeceğinizin acele iş'arı” denilmektedir. Paşa ilkin: “Çok acaip şey” diyerek hayretini ifade eder, sonra yaveri Şükrü Tezer'e: “Teklif olunan Yıldırım Ordusu Kumandanlığı'nı bilâkaydüşart kabul ediyorum” şeklinde cevap yazılmasını buyurur. Beş gün sonra gelen ikinci telgrafta, Paşa'nın VII. Yıldırım Ordusu Kumandanlığına tayini icra kılındığından bahisle, ordu karargâhını teşkil etmek üzere ve maiyetinde yaverleri olduğu halde İstanbul'a hareketi bildirilir.

9 Temmuz 1917 tarihinde Diyarbakır'dan ayrılan Mustafa Kemal Paşa, Mardin-Halp yoluyla İstanbul'a hareket eder.²³

²⁰ a.g.e., s. 260.

²¹ Şükrü Tezer, Atatürk'ün Hatıra Defteri, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1972, s. 109.

²² a.g.e., s. 108.

²³ a.g.e., s. 122-123.; Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi..., kitabında, Mustafa Kemal Paşa'nın ayrılış tarihi 10 Temmuz 1917 olarak gösterilmiş ve yerine Fevzi (Çakmak) Paşa'nın atandığı açıklanmıştır (s. 293).

Mustafa Kemal Paşa II. Ordu Komutanı olarak Diyarbakır'da kaldığı bu kısa süre içinde Belediye önündeki meydanı açtırarak bir park haline getirtti. Bağdat (şimdiki Gazi) Caddesi'nin Belediye önünden Balıkçılarbaşı'na kadar olan bölümünü genişletti. Mardinkapı'yı yeni bir düzene sokturdu. Mardin yolunu onarttı.²⁴

Mustafa Kemal Paşa, halka gayet iyi davranır, dertlerini dinler, yardımcı olmaya çalışırdı. Bilim adamlarına özel bir ilgi gösterir, onlarla sohbet etmekten, dinî konular da dahil, çeşitli konuları tartışmaktan, fikir alışverişinde bulunmaktan hoşlanırdı. O tarihlerde Lice müftüsü bulunan Mehmet Tahir'in, Paşa'ya sunduğu aşağıdaki kita bunun bir ifadesidir:

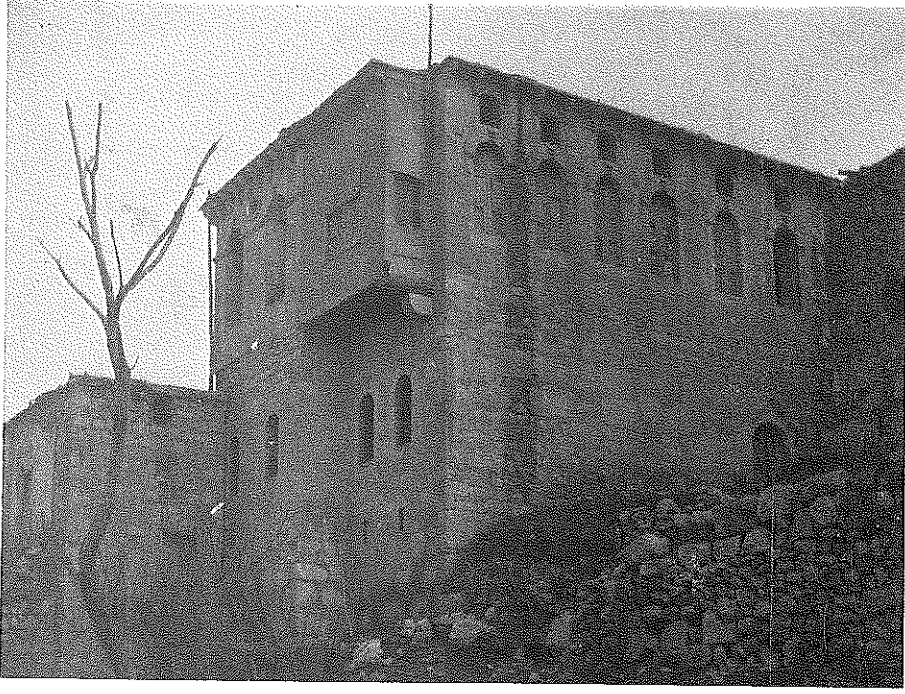
*“II. Ordu-yı Hümâyûn Kumandanlığı
Canib-i Âlisine*

*Ehl-i ilme iltifat hasbê olur Yazdan için
Mukteza-yı şîme-i tebcîldir insan için
Mazhar olmuş olduğum asâr-ı eltafın heman
Şükrü vacib oldu Pâşa'm gördüğüm ihsan için
Nefsimi tezkiyyeden vâreste, âciz, Tahir'im
Pek büyük âlî huzûra gelmişim şükran için.”²⁵*

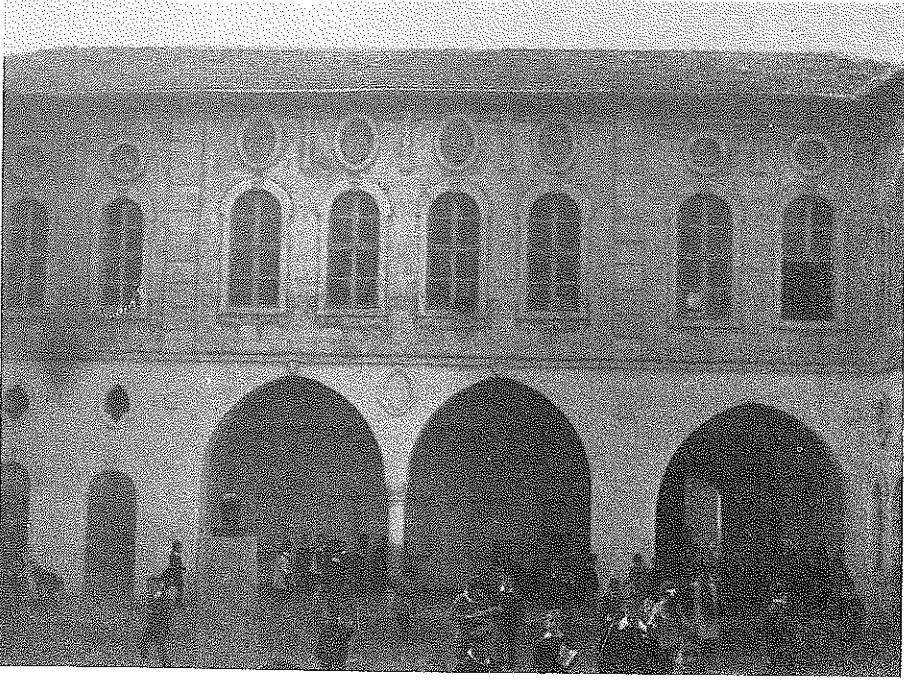
Yazımı, 1972'de 78 yaşında bulunan T.H. Başaranlar'ın şahidi olduğu bir olayı aktarmakla noktalıyorum: “Mustafa Kemal Paşa Diyarbakır'da bulunduğu sıralarda askerinin bir kısmı Deliller Hanı'nda kalıyordu. Dünya Savaşı sebebiyle şehir, işgal altındaki bölgelerden buraya göç etmiş fakir kimselerle dolmuş vaziyette idi. Memleketin zenginleri, çeşitli semtlerdeki camilerde kazanlarla yemek pişirterek fakir halka, göçmenlere dağıtırlardı. Bu arada, Mustafa Kemal Paşa'nın emirleriyle askerinin karavana artıkları da dökülmez, fakirlere verilirdi. Bir gün akşam üstü Paşa, atına binmiş (Resim: 6) Seman Köşkü'ne , yâni evine gitmekte iken, Deliller Hanı karşısındaki Hacılar Harabesi'nde bir asker karavanası etrafında kümelenmiş çocuklar görür. Çocuklar sekiz, fakat kaşıkları bir tane. Bu çocuklardan biri 'ye' deyince, elinde kaşık bulunan çocuk karavandan bir kaşık yemek alıp ağzına götürür; 'ver' deyince elindeki kaşığı yanındakine verir. Böylece, sıra ile ve

²⁴ Bedri Günkut, Diyarbakir Tarihi, 1936, s. 147.; Şevket Beysanoğlu, Kısaltılmış Diyarbakir Tarihi ve Abideleri, İstanbul 1963, s. 100.

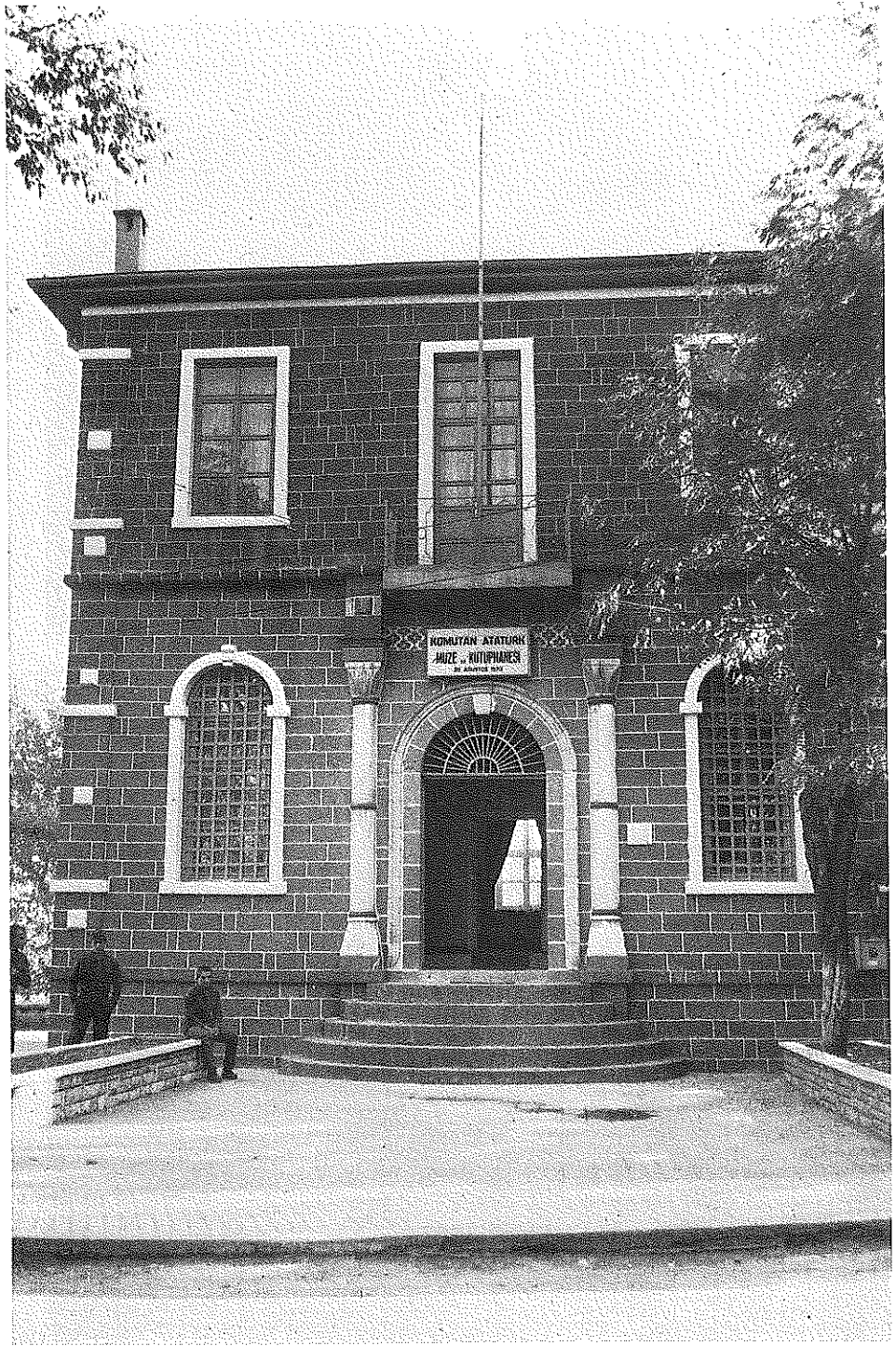
²⁵ Şükrü Tezer, Atatürk'ün Hatıra Defteri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, s. 109.

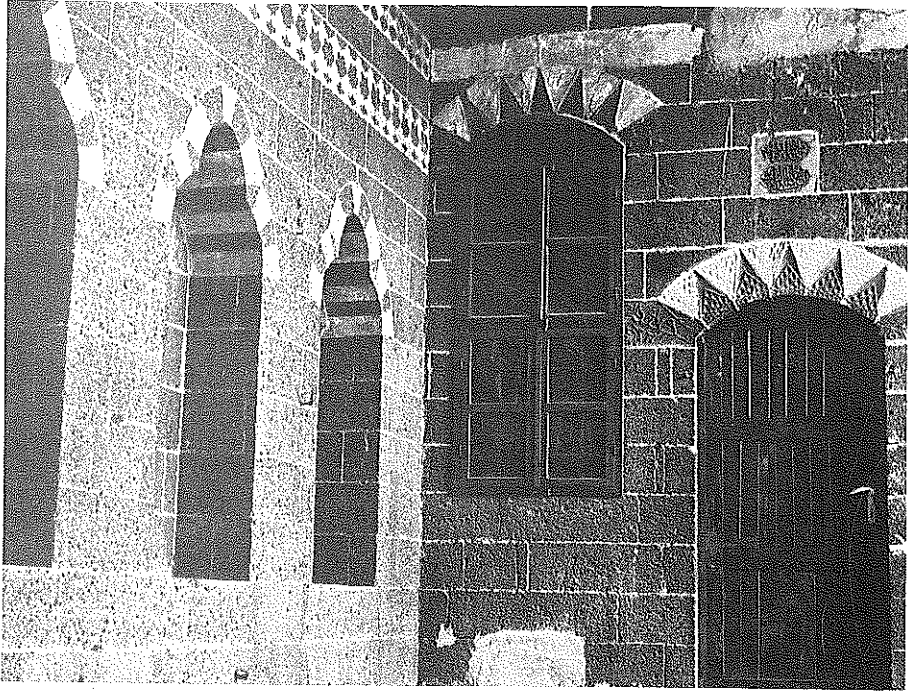
Atatürk'ün Silvan'da kaldığı ev (1916)

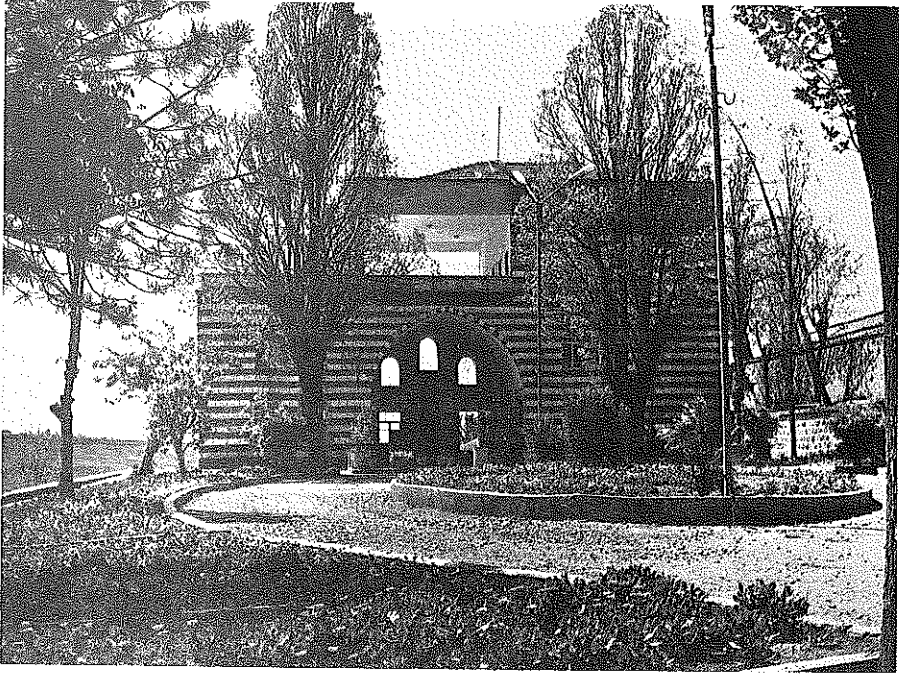
Atatürk'ün Silvan'daki Karargâh Binası (1916)
(Bugünkü Gazi İlkokulu binası)

Atatürk'ün Diyarbakır'daki Karargâh Binası (1917)

Atatürk'ün II. Ordu Komutanı iken Diyarbakır'da oturduğu ilk evin bir bölümü (1917)

Atatürk'ün II. Ordu Komutanı iken Diyarbakır'da oturduğu Köşk (1917)